

aynı üsul takip edilmekle beraber farklı rumuzlar kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Asâkir, *el-İsrâf 'alâ ma'rifeti'l-etraf*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 455, vr. 6^a; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 77-240; İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1985, s. 117-118, 120, 181 vd.; Munawar Ahmad Anees – Alia N. Athar, *Guide to Sira and Hadith Literature in Western Languages*, London 1986; Mustafa M. el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (trc. Hulûsi Yavuz), İstanbul 1993, s. 34-162, 165; Yavuz Ünal, *Cumhuriyet Türkiye'si Hadis Çalışmaları 1920-1997*, Samsun 1997; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 47-63.

NEBİ BOZKURT

□ TEFSİR. İlk hicrî asırlarda yapılan tefsir faaliyetlerine ve Kur'an'a dair yazılan eserlere bakıldığında kaynak olarak çoğunlukla Hz. Peygamber, şahap ve tâbiünden gelen rivayetlerin kullanıldığı görülmektedir. Önceleri kaynaklar rivayet zinciriyle şifahan anılırken hadis ve diğer ilimlerin tedvini üzerine genellikle bu alanlardaki eserler kaynak gösterilmiştir. Tefsire, Kur'an ilimlerine ve kıraate dair kitapların artmasıyla birlikte daha sonra gelen âlimler, kendilerinden önceki önemli eserlere doğrudan veya dolaylı olarak işaret etmişlerdir. Meselâ Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*'de sahâbe ve tâbiünden gelen bilgilerden ve müfessirlerin eserlerinden faydalandığını ifade ederek bunları belirtmiştir (I, 28-31). Hâzin de hadis ve tefsir kaynaklarından söz etmiş ve özellikle Begavî'ye atıfta bulunmuştur (*Lübâb-ü't-te'vil*, I, 3). Nizâmeddin en-Nisâbüri eserinde Fahreddin er-Râzî ve Zemahşerî'nin tefsirlerinden övgü ile söz etmiş ve çalışmasını büyük oranda bu eserlere dayandığını söylemiştir (*Ğarâ'ibü'l-Ğur'ân*, I, 8). İbnü'n-Nakib el-Makdisî, çok hacimli olan tefsirine yazdığı bir ciltlik mukaddimede istifa ettiği eserleri ve müelliflerini saymış (*Muğaddimetü Tefsiri İbni'n-Nakib*, s. 12-15), Ebû Hayyân el-Endelüsî *el-Bağr-ü'l-muğîf*'inin kaynaklarını belirtirken başta hocası İbnü'n-Nakib el-Makdisî'nin, ardından sırasıyla Zemahşerî ve İbn Atıyye el-Endelüsî'nin tefsirlerinden faydalandığını bildirmiş, diğer kaynaklarına da yer vermiştir. Ebû Zeyd es-Seâlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsiri'l-Ğur'ân* adlı eserinin mukaddimesinde başta İbn Atıyye el-Endelüsî ve Ebû Hayyân el-Endelüsî olmak üzere istifa ettiği tefsirleri kaydetmiştir. Ebüssuûd Efendi, eserinin girişinde kendisine kadar pek çok tefsir yazıldığını söyleyerek bunlardan faydalandığını ima etmekle birlikte kaynaklarını ismen belirtmemiştir. Cessâs,

Mâverdî, İbn Atıyye el-Endelüsî, İbnü'l-Cevzî, Fahreddin er-Râzî, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, Beyzâvî, Ebû'l-Berekât en-Neseî, İbn Kesîr gibi müfessirler de daha önce yazılan pek çok eserden istifa edip yer yer bunlardan nakillerde bulunmalarına rağmen tefsirlerinde bu kaynaklardan doğrudan söz etmemişlerdir. Eserinde kaynaklarından bahsetmeyen İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir*'inde bu ilme dair yapılan çalışmaları sayar ve onları değerlendirip eleştirir (s. 81-83).

Tefsir usulü ve Kur'an ilimleri hakkında eser yazarların başında gelen Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Ğur'ân*'in mukaddimesinde tefsir ilminden ve tefsir tarihinden kısaca bahseder, ilgili konularda da bunlara dair eserleri sıralar (I, 100-114). *el-İtkân*'da kitabını yazmaya başlamadan önce yaptığı araştırmayı anlatan Süyûtî öncelikle Kur'an ilimleri alanındaki bazı eserleri tanıtır, ardından *el-İtkân*'ı hazırlarken kullandığı eserleri gruplandırarak verir.

Tefsir ilminin kitabiyatıyla ilgili sistemli çalışmaların tarihi, İslâm dünyasında bibliyografik eser türünün ilk örneği olan İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inden öteye gitmez. Bu eserin birinci makalesinin üçüncü bölümü Kur'an, kıraat ve tefsir ilmine dairdir. Taşköprizâde *Miftâhu's-sâ'ade*'de "İlmü tabakâti'l-kurrâ", "İlmü tabakâti'l-müfessirîn" (I, 284) ve "el-Matlabü's-sâlis: fî Fürûi ilmi't-tefsir" (II, 380-595) başlıklar altında yer yer eserlere de işaret eder. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*'da tefsir ilmi kısmında başlangıçtan itibaren yazılan tefsirleri kaydeder; "Ğaribü'l-Kur'ân", "İcâzü'l-Kur'ân" gibi alt başlıklarda da ilgili çalışmaları ve müelliflerini tanıtır. Siddîk Hasan Han *Ebcedü'l-Ğulûm*'da tefsire dair eserler hakkında kısa bilgiler verir, ayrıca yer yer Hint alt kıtası müelliflerinin eserlerinden söz eder. Zehebî, İbnü'l-Cezerî, Süyûtî ve Muhammed b. Ali ed-Dâvüdü'nin kıraat ve tefsir âlimlerine dair tabakat kitaplarında bu âlimlerin eserlerine de yer verilmiştir. Süyûtî, *el-İtkân*'in sonunda "Tabakâtü'l-müfessirîn" adıyla bir bölüm ayırdığı gibi kitabın "İrâbü'l-Ğur'ân", "İcâzü'l-Ğur'ân" ve "Ğaribü'l-Ğur'ân" gibi bölümlerinde de çok defa konu başında o ilme dair eserleri sıralamıştır.

Çağdaş Arap müelliflerinden Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirîn* adlı eserinin (Kahire 1396/1976) üçüncü bölümünde tedvin döneminden başlayarak günümüze kadar ge-

len tefsir hareketleri, müellifler ve eserleri hakkında bilgi vermiş, rivayet ve diyyet metoduna göre yazılan tefsirlerle süfiyenin, felsefecilerin, fukahânın, Mu'tezile'nin, Şîa'nın, Bâtınîler'in, Bahâiler'in ve Hâricîler'in tefsirlerini tanıtmıştır. Kur'an ilimlerine dair çağdaş müellifler tarafından yazılan diğer bazı eserlerde de tefsir ilminin kitabiyatına yer verilir. Meselâ Subhî es-Sâlih, *Mebâhiş fî 'ulûmi'l-Ğur'ân*'ında (Beirut 1983) Kur'an ilimleri sahasında yazılan eserleri ve bazı tefsirleri kaydeder. Muhammed b. Lutfi es-Sabbâğ'ın *Lemeğât fî 'ulûmi'l-Ğur'ân ve ittîcâhâti't-tefsir* adlı eserinin (Beirut 1410/1990) üçüncü babında tefsir tarihi hakkında bilgi verilir ve kategorik olarak tefsirler tanıtır. Âdil Nüveyhiz'in *Mu'cemü'l-müfessirîn min şadri'l-İslâm hattet'l-Şa'ri'l-hâzir* (I-II, Beirut 1983, 1986), Ferrâc Atâ Sâlim'in *Fihrisü't-tefsir ve 'ulûmi'l-Ğur'ân* ([baskı yeri ve tarihi yok], Merkezü'l-bahsi'l-ilmî), Mustafa İbrâhim Müşîni'nin *Medresetü't-tefsir fî'l-Endelüs* (Beirut 1986), Suûb b. Abdullah Fenîşân'ın *Âşârü'l-Hanâbile fî 'ulûmi'l-Ğur'ân* ([baskı yeri ve tarihi yok], Metâbiu'l-kütübi'l-Mısıriyye), Seyyid Muhammed Ali Ayazî'nin *el-Müfessirîn: Hayâtühüm ve menhecühüm* (Tahran 1373), Abdullah Mahmûd Şehhâte'nin *Târîhu'l-Ğur'ân ve't-tefsir* (Kahire 1392/1972), Bahâeddin Hürremşâhî'nin *et-Tefsir ve't-tefâsirü'l-ğadîse* (Beirut 1991), Muhammed Fâzîl İbn Âşûr'un *et-Tefsir ve ricâlüh* (Kahire 1417/1997) adlı çalışmaları da tefsir ve Kur'an ilimlerine dair yazılan eserleri tanıtan bilgiler ihtiva etmektedir. Yazma eserlerin bulunduğu kütüphaneleri gösterip bu eserleri tanıtmak için hazırlanan *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-'Arabî* tefsir alanında temel başvuru kitaplarındandır. Eserin *el-Ğur'ân ve 'ulûmüh* (Amman 1985), *'Ulûmü'l-Ğur'ân* (Amman 1989), *Mağtûâtü't-tefsir* (Amman 1987, 1989), *Mağtûâtü'l-kırâ'ât* (Amman 1987), *Mağtûâtü't-tecvîd* (Amman 1986), *el-Meşâhifü'l-mağtûât* (Amman 1986) ve *Resmü'l-meşâhif* (Amman 1986) adını taşıyan ciltleri doğrudan tefsir ve Kur'an ilimleriyle ilgilidir.

Ali Şevvâh İshak'ın *Mu'cemü muşannefâti'l-Ğur'âni'l-Kerîm*'i (I-IV, Riyad 1403/1983), Kur'an ilimlerine dair eserlerin konularına göre tasnif edildiği bir çalışmadır. Muhammed Hasan Bükâî'nin *Kitâbnâme-i Büzürg-i Ğur'ân-ı Kerîm*'inde (I-VIII, Tahran 1374/1995) tefsirler ve Kur'an ilimlerine dair eserler siste-

matik biçimde tanıtılmaktadır. Hint alt kıtasındaki tefsir tarihini konu alan çalışmalar da bir hayli fazladır. Zübeyd Ahmed, bölgede başlangıçtan 1857 yılına kadar yazılan Arapça eserleri tanıttığı *The Contribution of India to Arabic Literature* adlı kitabında tefsirlere ve Kur'an ilimleri çalışmalarına da geniş yer vermiştir (s. 15-40, 270-290). M. Sâlim Kıdvâî, *Hindustânî Müfessirîn aor Un ki Arabî Tefsîreyn*'inde (Aligarh 1973; Lahor 1993) Hindistanlı âlimler tarafından yazılan Arapça tefsirleri tanıtmaktadır. Hint alt kıtasında Kur'an tefsiri, tercümesi ve Kur'an ilimleri hakkında yazılan Urduca bibliyografik çalışmalardan önemli olanları şöylece sıralanabilir: *Kâmûsü'l-kütüb Urdu* (haz. Mevlâ Abdülhak, Karaçi 1961; kitabın I. cildinde tefsir ve Kur'an ilimlerine dair 1038 Urduca eser yirmi altı başlık altında verilerek kısa tanıtımları yapılmıştır); Muhammed Sâlim Kâsımî (v.dğr.), *Câ'ize-i Terâcim-i Qur'ânî* (Diyûbend 1968; eserde Urduca tercümelere başka Farsça, Hintçe, Gucerâtîce ve diğer bazı dillerdeki Kur'an tercümeleri de zikredilmiştir); Seyyid Hamîd Şattârî, *Qur'ân-ı Mecîd key Urdu Terâcim u Tefâsîr ka Tenkîdî Mütâla'a* (Haydarâbâd - Dekken 1982; bu hacimli eserde Kur'an'ın 1704-1914 yılları arasındaki Urduca tercüme ve tefsirleri zikredilmiş ve daha çok Urdu dili yönünden incelenmiştir); Sâliha (b.) Abdülhakîm Şerefeddin, *Qur'ân-ı Hakîm key Urdu Terâcim* (Karaçi, ts.; eserde başlangıçtan 1980'lere kadar yazılan Urduca Kur'an tercümeleri tanıtılmıştır) ve *A Brief Survey of Urdu Translations of the Qur'an* (Bombay 1984); Ahmed Han, *Qur'ân-ı Kerîm key Urdu Terâcim - Kitâbiyât* (İslâmâbâd 1987); Cemîl Nakvî, *Urdu Tefâsîr - Kitâbiyât* (İslâmâbâd 1992) ve *Qur'ân-ı Mecîd key Urdu Terâcim ma'a Muhtaşar Târîhu'l-Kur'ân ve Terâcimü'l-Kur'ân* (Karaçi, ts., Edeb Numâ). Seyyâre Dacîst (*Sayyara Digest*) adlı derginin üç ciltlik Kur'an özel sayısı da (Lahor 1970, 1984, 1988) zengin bibliyografik bilgiler ihtiva etmektedir. Muhammed Ziyâülhak Çödrî, hazırlamış olduğu *Pakistan meyn Qur'ânî 'Ulûm per Hôney Vâlâ Tahkîkî Kâm* adlı yüksek lisans tezinde (1988, Bahâeddin Zekeriyâ University Institute of Islamic Studies [Mûltan]) Pakistan'da Kur'an ve tefsir sahasında yapılan çalışmaları sistematik biçimde tanıtmıştır.

Türkiye'de de tefsir ilmi kitâbiyatıyla ilgili çalışmalar yapılmıştır. Ömer Nasuhi

Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-Müfessirîn* adlı eserinde 464 tefsir âliminin hayatı, tefsir ilmindeki yeri ve eserleri hakkında bilgi vermiş, kitabın sonuna tefsir ve Kur'an ilimlerine dair eserleri ve müelliflerini gösteren bir liste eklenmiştir (II, 799-872). İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi*'nin (Ankara 1988) I. cildinde Hz. Peygamber devrinden başlanarak tâbiîn devrinin sonuna kadar tefsir hareketleri ve oluşan literatür kaydedilmiş, ardından luğavî tefsirlerle ilk dönemlerde ortaya çıkan fırka tefsirlerine yer verilmiştir. Eserin II. cildinde tasavvufî, felsefî, fikhî tefsirler tanıtılmış, daha sonra rivayet ve dirayet metoduna göre Ehl-i sünnet ulemâsı tarafından yazılan tefsirlerden söz edilmiştir. "Günümüz tefsir hareketleri" başlığı altında da ilhadî, mezhebî, ilmî ve içtimâî alanlarda yazılan tefsirler anlatılmıştır. Bergamalı Cevdet Bey'in *Târîh-i Tefsîr* (İstanbul 1927), Muhammed Hamîdullah ve Macit Yaşaroğlu'nun *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası* (İstanbul 1965), Ali İpek ve Güler Alioğlu'nun *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Tecvid ve Usul-i Fıkh Eserleri* (Erzurum 1987), Sadrettin Gümüş'ün *Kur'an Tefsirinin Kaynakları* (İstanbul 1990), Ali Turgut'un *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* (İstanbul 1991), Süleyman Mollaibrahimoğlu'nun *Kur'an İlimleri Sahasında Neşredilen Eserler-1923-1992* (İstanbul 1993), Halil Çiçek'in *20. Asırda Kur'an İlimleri Çalışmaları* (İstanbul 1996) adlı eserleri bu alandaki önemli Türkçe kitaplardandır. İsmet Binark ve Halit Eren'in hazırladığı *World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Quran: Printed Translations: 1515-1980* (İstanbul 1986) çeşitli dillerde yazılan ve basılan Kur'an tercümeleriyle tefsirlerine dairdir. Eser Farsça'ya da çevrilmiştir (*Kitâb-şinâsî Cihân-ı Tercüme-hâ-yı ve Tefsîr-hâ-yı Qur'ân-ı Mecîd* [trc. Muhammed Âsaf Fikret], Meşhed 1373). Mustafa Nejat Sefercioğlu'nun yazma Kur'an tercümelerini tanıtan çalışmasında (*World Bibliography of Translations of the Holy Qur'an Manuscript Form: Turkish, Persian and Urdu Translations Excluded*, İstanbul 2000) Türkçe, Farsça ve Urduca eserlere yer verilmemiştir. Ziya Demir (*Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları-Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar*, 1994, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve Abdülhamit Birişik (*Hind Alt Kıtasında Urduca Tefsirler ve Ehl-i Kur'an Ekolü*

[*Hind Altkıtasında Düşünce ve Tefsir Ekoleri*], İstanbul 2001) doktora tezleriyle, İsmail Soylu (*I'rabü'l-Kur'an ve Müelliflerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazmalarının Tanıtılması ve Tavsifi*, 1984, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Muhammed Abay (*Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992) ve Suat Mertoğlu (*Almanca Yapılmış Kur'an Çalışmaları*, 1992, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) yüksek lisans tezleriyle sahaya akademik katkıda bulunmuşlardır.

Tefsir ve Kur'an ilimleri kitâbiyatına dair makalelerden Müjgân Cunbur'un "Türkçe Kur'an Tefsir ve Çevirileri Bibliyografyası" (*Yeni Yayınlar*, IV/4 [1959], s. 111-124) ve "Kur'an-ı Kerîm'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri" (*Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1961-1962, s. 123-141); İsmail Cerrahoğlu'nun "Batıda Kur'an Tetkikleri" (*VD*, XI [1976], s. 323-342); Ahmet Topaloğlu'nun "Kur'an-ı Kerîm'in İlk Türkçe Tercümeleri ve Cevâhîrü'l-Asdâf" (*TDA*, sy. 27 [1983], s. 58-66); Durmuş Ali Kayapınar'ın "Me'âni'l-Kur'an Literatürü" (*ŞÜ, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5 [1994], s. 119-152) adlı çalışmalarını anılabilir. Murat Sülün ve Ömer Çelik, *Türkiye Kur'an Makaleleri Bibliyografyası* adıyla yayımladıkları eserde (İstanbul 1999) çeşitli dergilerde çıkan makaleleri tanıtmışlardır.

Batı'da gerçekleştirilen bibliyografik çalışmaların en önemlisi olan Carl Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Litteratur* ve Fuat Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı eserlerinin ilgili bölümlerinde tefsirlerle diğer eserlerin tanıtımı yapılmıştır. Muhammed Hamîdullah'ın Fransızca'dan *Kur'ânı Kerîm Tarihi* adıyla Türkçe'ye çevrilen eserinin dördüncü bölümünde Batı dillerinde gerçekleştirilen Kur'an tercümeleriyle Türkçe Kur'an tercümeleri tanıtılmaktadır. Andrew Rippin'in *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'an* (Oxford 1988), Muhammed Âdil Osmânî'nin *Islamic Studies: Literature on Quran in English Language* (Karaçi, ts.), Charles Ambrose Storey'in *Persian Literature: a Bio-bibliographical Survey* (I. cildinin "Qur'anic Literature" başlığı altında ilgili eserler tanıtılmıştır) adlı kitapları da Batı'da veya Batı dillerinde yapılan önemli bibliyografik çalışmalardır.

Batı'da tefsir literatürünü tanıtan pek çok makaleden bazıları şunlardır: Samuel M. Zwemer, "Translations of the Koran"

(*MW*, V/3 [1915], s. 244-249); William Sage Wollworth, "A Bibliography of Koran Texts and Translations" (*MW*, XVII/3 [1927], s. 279-289); John Kinefsley Birge, "Turkish Translations of the Koran" (*MW*, XXVIII [1938], s. 394-399); Mofakhkhar Hussain Khan, "A History of Bengali Translations of the Holy Qur'an" (*MW*, LXXII/2 [1982], s. 129-136); Annemarie Schimmel, "Translations and Commentaries of the Qur'an in Sindhi Language" (*Oriens*, sy. 16 [1963], s. 224-243); Janos Eckmann, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleeri" (trc. Ekrem Ural, *TDED*, XXI [1973], s. 15-24). M. Maciej Konapacki, "Polonya'da Kur'an-ı Kerim Tercüme Tarihi" (trc. İhsan Süreyya Sırma, *ACİİFD*, III/1-2 [1979], s. 411-417).

BİBLİYOGRAFYA :

Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzil* (nşr. Hâlid Abdurrahman el-Ak – Mervân Sûvâr), Beyrut 1413/1992, I, 28-31; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûn*, s. 81-83; İbnü'n-Nakib el-Makdisî, *Mukaddimetü Tefsiri İbni'n-Nakib* (nşr. Zekeriyâ Saîd Ali), Kahire 1415/1995, s. 12-15; Nisâbü'rî, *Ğarâibü'l-Kur'an*, I, 8; Hâzin, *Lübâbü't-te'vil*, Kahire 1375, I, 3; Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşî v.dğr.), Beyrut 1415/1994, I, 100-114; Taşköpürîzâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 284; II, 380-395; Zubaid Ahmad, *The Contribution of India to Arabic Literature*, Lahor 1968, s. 15-40, 270-290.

ABDÜLHAMİT BİRİŞİK

□ FIKİH. Telif eserlerde faydalanan kaynakları toplu olarak göstermenin diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi fıkıh ve fıkıh usulü kitaplarında da yaygın bir uygulaması olmamasına karşılık genelde içeride müellif ve eserlere atıfta bulunulmuştur. Buna rağmen daha çok kitapların başında, bazan da sonunda faydalanan bibliyografyanın gösterildiği örnekler rastlanmaktadır. Fıkıh alanında ilk eserlerin kaleme alınmaya başlandığı II. (VIII.) yüzyılda ve bunu izleyen bir iki asırlık dönemde yazılan eserlerin kendileri temel kaynak oluşturduğundan bunlarda bir bibliyografya gösterilmemesi tabiidir. Daha sonra ilk kaynaklardan yapılan derlemelerin mukaddimelerinde söz konusu çalışmaya esas teşkil eden metinlerin adlarını verildiği görülmektedir. İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin (ö. 386/996), *el-Müdevvne*'ye ilâveten diğer ilk Mâlikî kaynaklarının muhtevasını derlediği *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât*'i, İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071) yine belli başlı ilk Mâlikî kaynaklarından özetlediği *el-Kâfî*'si, mukaddimelerinde faydalanan eserlerin anıldığı ilk çalışmalar olarak

dikkat çeker. Bunları yine Mâlikî âlimlerinden Şehâbeddin el-Karâfî'nin eseri olan *ez-Zahîre* takip eder. Karâfî, kitabına temel oluşturan beş kaynağı zikrederek bunlara ve diğer bazı kaynaklara yaptığı atıfların mahiyeti hakkında bilgi verir. İlk dönemlere ait farklı bir örnek olarak İbnü't-Tallâ' el-Kurtubî'nin (ö. 497/1104) *Akzîyetü Resûlillâh*'i, sonunda otuz dört kaynak kitabın bir başlık altında anılması ve İbnü't-Tallâ'dan bu kitapların müelliflerine ulaşan isnad zincirinin zikredilmesiyle önem taşır.

Daha sonraki dönemlerde muhtasar metinlerden veya müellifleri ihtihad kabiliyetiyle tanınan orijinal eserlerden ziyade derleme mahiyetindeki bazı çalışmalarla şerh ve fetâvâ kitaplarında kaynakça verildiği görülür. Bunlardan Şâfiî fakihleri Tâceddin es-Sübki'nin *Ref'û'l-hâcib 'an Muhtaşari İbni'l-Hâcib*'i ile Bedreddin ez-Zerkeşî'nin *el-Bahrü'l-muhtâf fi usûli'l-fıkh*'i, hem uzun bibliyografyaları hem de zaman zaman eser ve müelliflerle ilgili yapılan değerlendirmelerle bir tür tahlilî bibliyografya örneği olarak dikkat çeker. Altmış kaynağın adını veren Sübkî sözü uzatmak istemediği için faydalandığı bütün kitapları saymadığını belirtirken Zerkeşî, doksan kadar kitabı Ehl-i sünnet mezhepleriyle diğer mezheplere göre ayırarak zikreder. Hanefî âlimlerinden İbn Nuceym *el-Bahrü'r-râ'îk*'in mukaddimesinde, verilen bilgiler konusunda tereddüde düşenlerin gerektiğinde bakmaları için faydalandığı elli kadar kitabı sayar. Farklı bir örnek olarak Nevevî, Şîrâzî'nin *el-Mühezzeb*'ine yazdığı *el-Mecmû'* adlı şerhin geniş mukaddimesinde, eserin özelliklerini ve metodunu anlattıktan sonra mezhep imamı Şâfiî ile metnin müellifinin biyografilerine, ayrıca ilim, eğitim ve öğretim, fetva ve âdâbı, Şâfiî mezhebindeki görüşlerle ilgili olarak kullanılan terimler ve *el-Mühezzeb*'de geçen şahısların künye ve nisbelerinin açıklamasına yer verir. Hanbelî fakihlerinden Buhûtî de *Keşşâfü'l-kınâ'*in mukaddimesinde izlediği metodu açıklayıp faydalandığı kitapların kısa bir listesini kaydeder. Sultan Mevlây Muhammed, *Tabaku'l-ertâb fi ma'ktefâfnâhu min mesânidi'l-e'imme ve kütübi meşâhîri'l-Mâlikiyye ve'l-İmâm el-Hağâb* adlı eserinin mukaddimesinde eserin adından da anlaşılacağı üzere faydalandığı kaynakların listesini zikreder.

Bazı müellifler, yazdıkları konularda temel kaynak oluşturan eserlerin adlarını mu-

kaddimede cümle içinde birer kelime gibi ve kafiyeli bir üslûpla verirler. Teftâzânî *et-Telvîh*'te Bedreddin el-Aynî *el-Binâye*'de, Meyyâre lakabıyla tanınan Muhammed b. Ahmed el-Fâsî *Şerhu Tuhfeti'l-ğükkâm*'da ve Abdülkâdir Bedrân *Nüzhetü'l-hâtırî'l-âtır*'da bu metodu uygulamışlardır. Bir kısım âlimler de metin içinde rumuz şeklinde kullandıkları kaynakları mukaddimede anarak bu rumuzların anlamlarını açıklamışlardır. Hanefî fakihlerinden Sadrüşşehîd *el-Fetâva'l-kubrâ*'da, İbnü's-Sââtî *Mecmû'u'l-bahreyn*'de, Tâhir b. İslâm el-Hârizmî *Cevâhirü'l-fıkh*'ta, Şemseddin Konevî *Dürrü'l-bihâr*'da ve Bedreddin Simâvî *Câmi'u'l-fuşûleyn*'de, Hanbelîler'den İbn Kâid *Hâşiyetü Münthe'el-irâdât*'ta, Mâlikîler'den Ali b. Muhammed el-Mennûfî *Kifâyetü't-tâlibi'r-rabbânî*'de ve Ali b. Abdüsselâm et-Tesülî *el-Behce*'de (*Şerhu Tuhfeti'l-ahkâm*) bu yolu takip etmişlerdir. Fukaha biyografisi yazarlarından Mâlikî âlimi Kâdî İyâz, *Tertibü'l-Medârik*'in mukaddimesinde bazı kitapların özelliklerine işaret ederek tahlilî bir bibliyografya vermiş, İznevi de *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*'sinde faydalandığı kitapların listesini zikretmiştir.

Fıkıh literatüründe, bir eserin kaynaklarını toplu olarak gösterme yöntemi yanında bu alandaki eserleri toplu olarak gösteren bibliyografik çalışmalar da sınırlı olup bunların çoğu modern araştırmalardır. İslâm dünyasında bibliyografik eser türünün ilk örneği olan İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde yedi alt bölümden oluşan altıncı makale fıkıh alanında eser veren müellif ve eserlerine ayrılmıştır. Taşköpürîzâde *Mevzûâtü'l-ulûm*'da şer'î ilimlerin altıncı şubesi olarak fıkıh usulü ilmini (II, 183-193), yedinci şubesi olarak da fıkıh ilmini (II, 194-368) ele alarak müellifleri ve kitaplarını tanıtır. Kâtib Çelebi *Keşfü'z-zunûn*'da fıkıh ilmi başlığı altında Mâlikî, Hanbelî ve İmâmiyye mezheplerinin kaynakları son derece yetersiz de olsa Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin temel kaynaklarını ana hatlarıyla vermiş, ayrıca "fetâvâ, furûk, ferâiz, edebü'l-kâdî, ilm-i usulü'l-fıkh" gibi başlıklar altında bu alanlardaki eserleri zikretmiştir. Aynı şekilde Sıddîk Hasan Han *Ebcedü'l-ulûm*'da fıkıh usulü (II, 70-78) ve fıkıh ilmi (II, 400-413) başlıkları altında ilgili eserlere dair kısa bilgiler vermiştir.

Abdullah b. Ali es-Sübey'î, *ed-Dürrü'l-Munaqqad fi esmâ'i kütübi mezhebi'l-İmâm Ahmed* adlı eserinde (nşr. Câsim b. Süleyman el-Füheyd ed-Devserî, Beyrut